

Maczelka Csaba

A KORAI KVÉKEREK ÉS MAGYARORSZÁG Egy levél és kontextusa

Nathaniel Hawthorne híres regényében, a *Skarlát betűben* a valós íróval összemosódó könyvbéli narrátor őseire visszaemlékezve beszámol arról, hogy az elsőként Amerikába települő Hawthorne az emberek emlékezetében a kvékerek kérlelhetetlen üldözőjeként él. A narrátor panaszkodik is amiatt, hogy őse számos jócselekedete helyett inkább csak az üldöző szerepe rögzült az utókorban, s eközben egy valós kvéker történeti munka egyik konkrét epizódjára is hivatkozik.¹ Bár a narrátor kritikája látszólag a szűrőjén csupán a rosszat átengedő kollektív történeti emlékezet ellen irányul, még ha véletlen is, jellemző véletlen, hogy példaként éppen egy kvéker történeti munka szerepel itt, hiszen a kvékerek korai időszaka önön emlékezetükben úgy rögzült, mint az üldöztetések és az erre válaszként adott türelmes szenvedések (hősi) kora. Jóllehet érthető, hogy az őse jó hírét féltő narrátor némileg kárhóztatja ezt a hozzáállást, mi mégis hálásak lehetünk ennek az egyoldalú szűrőnek, hiszen a kvékerek mártíri szenvedéseinek rögzítésére törekvő, már-már mániákus rendszerességnek köszönhetjük, hogy igen részletes, levél formában megírt beszámoló maradt ránk a korai kvékerek általam ismert eddigi egyetlen magyarországi látogatásáról. Jelen dolgozatban e látogatás körülményeit, a kvékerek missziós tevékenységét és a látogatással kapcsolatban felmerülő kérdéseket szeretném tárgyalni a kvéker mozgalom korai szakaszának a történetébe ágyazva.²

Egy kifejezetten a mozgalom kialakulásával és legelső, 1666-ig tartó szakaszával foglalkozó monográfia szerint a kezdetekkel kapcsolatban sok a bizonytalanság, de az biztosnak tekinthető, hogy a mozgalom Kelet-Közép-Angliában, 1646 táján indult útjára.³ Gyors és látványos sikere a polgárháború miatt fellazult ellenőrzésnek

¹ Így ír Hawthorne: „Elkeseredett inkvizitor lehetett, ezt a kvékerek is bizonyítják, akik történetükben megemlékeznek róla és egy kegyetlen ítéletéről, amit egy hittestvérük, egy asszony ellen hozott. Sajnos, ennek az ítéletnek az emléke valószínűleg tovább fog élni, mint jó cselekedeteié, pedig az is akadt elég.” Nathaniel HAWTHORNE, *A skarlát betű*, ford. BALINT György, Bp., 1969, 12. Az Oxford World Classics sorozatban megjelent kiadás jegyzetei szerint a Hawthorne által hivatkozott történet William Sewel korai történeti munkájában (*History of the Rise, Increase, and Progress of the Christian People Called the Quakers*, 1722) szerepel.

² Abban ugyanis általánosan tűnik a megegyezés, hogy a korai és a későbbi kvékerek a mozgalom két jól elkülöníthető szakaszát képezik.

³ Ahol külön nem jelzem, ott a következő munkára építve ismertetem a kvékerizmus kialakulását: Rosemary MOORE, *The Light in Their Consciences. The Early Quakers in Britain. 1646–1666*, Pennsylvania, 2000, különösen az első rész (Part I: Quaker Beginnings, 1646–1659).

és az eszmék terjesztésére kiválóan alkalmas parlamenti seregnek volt köszönhető, kedvező fogadtatásukat emellett egyesek azzal is magyarázzák, hogy a puritánok eltúlzott, lelkiismeret-örlő bűnkoncepciójára kínáltak gyógyírt.⁴ Számottevő ösztönzést jelenthetett a korábbi évtizedek fellendülő fordításirodalma, különösen John Everard tevékenysége, ő ugyanis számos jelentős teológiai és spiritualista munkát jelentetett meg Angliában (Nicholaus Cusanus, Sebastian Franck fordítása mellett az 1648-ban angolul megjelenő *Theologia Deutsch* fordításában is részt vehetett, leghíresebb azonban talán a tőle származó *Corpus Hermeticum*-fordítás).⁵ Alighanem az independensek és a baptisták hatása is meghatározó volt (nézeteik a kvékerek számos gondolatát megelőlegezik), ám a különféle irányzatok közötti különbségek ekkoriban igen képlékenyek voltak, így a kvékerizmus kezdetét pontszerűen meghatározni szinte lehetetlennek tűnik.⁶ Az viszont megkérdőjelezhetetlen, hogy ha nem is tőle ered az egész mozgalom, George Fox szerepe a kvékerizmus kialakulásában már a kezdetektől meghatározó fontosságú volt. Fox 1624-ben született, majd miután úgy találta, a keresztyének nem elég elhivatottak, boldogtalan, hitkereső kóborlásba kezdett, melyre így emlékezik vissza:

Sokat böjtöltem, napokig magányos helyeken kószáltam. Gyakran fogtam a Bibliámat, és odvas fában, elhagyatott helyeken ücsörögtem, míg le nem szállt az est. Éjjelenként pedig szomorúan sétálgattam magamban, mert bús ember voltam, midőn az Úr először munkálkodott bennem.⁷

Meghatározó jelentőségű lehetett a találkozás Fox és a baptistákból kiábrándult asszonyság, Elizabeth Hooton között. Moore szerint ez volt az első alkalom, hogy a (proto-)kvékerek a belső fény által elérték a megvilágosodás ama transzszzerű

⁴ Barry REAY, *Quakerism and Society = Radical Religion in the English Revolution*, ed. J. F. MCGREGOR és B. REAY, Oxford, 1984, 143.

⁵ Elizabeth ALLEN, "Everard, John (1584?–1640/41)" = *Oxford Dictionary of National Biography*, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/8998>, hozzáférés: 2010. április 6.]. Az életrajzi lexikonban szereplő szócikk nem tartalmazza a fordítások listáját, csak Sebastian Franckot és a *Theologica Germanicát* említi meg. Moore vonatkozó lábjegyzetében azonban Jakob Böhme és Hans Denck is szerepel a fordított szerzők között. Ld. MOORE, *i. m.*, 244, 3. lj. Everard familista indíttatású fordítói tevékenységéről ld. Thomas Wilson HAYES, *Nicholas of Cusa and Popular Literacy in Seventeenth-Century England*, Studies in Philology, 84.1 (Winter, 1987), 80–94. Barry Reay is kiemeli a fordítások hatását: REAY, *i. m.*, 143.

⁶ Nem is beszélve arról, hogy a puritanizmus bűnkoncepciójából eredő, már említett lelkiismereti aggályokra választ kereső csoportot, a Seekereket is szokás a kvékerizmus előfutárának tekinteni – bár a hasonló elnevezés ellenére a Seeker megnevezés nem egy konkrét eszmeiséggel rendelkező szektát, inkább egy bizonyos lelki állapotot osztó csoportot látszik jelölni. Ld. például: *Heaven on Earth. Quakers and the Second Coming*, Ben-Pink DANDELION, Douglas GWYN, Timothy PEAT, Birmingham – Kelso, 1998, kül. 95–96.

⁷ "I fasted much, walked abroad in solitary places many days, and often took my Bible, and sat in hollow trees and lonesome places till night came on; and frequently in the night walked mournfully about by myself; for I was a man of sorrows in the time of the first workings of the Lord in me." George FOX, *An Autobiography*, ed. Rufus M. JONES, az 1912-ben kiadott szöveg online elérhető, szabadon felhasználható változata. URL: http://www.jesus.org.uk/vault/library/fox_autobiog.pdf, hozzáférés: 2010. április 6. Idézet helye: 31.

állapotát, amelyet remegés kísért, s amely a mozgalom először csak ellenségeik által, gunyorosan használt, később azonban a kvékerek körében is elfogadottá vált elnevezését ihlette. Nem sokkal később Fox személyesen is rátalált az igazságra:

Mikor már minden beljük [papokba és prédikátorokba] vetett reményem elhagyott, hogy már semmi külső dolog nem segíthetett, s nem mondhatta meg, mitévő legyek, ó, akkor hallottam én egy hangot, mely így szólt: „Van valaki, éspedig maga Jézus Krisztus, ki választ adhat állapotodra.” És mikor ezt meghallottam, szívem ugrált örömeiben.⁸

1649 körül, a különc próféták és radikális újítók gondolataitól izzó levegőben érezhette úgy Fox, hogy ideje szélesebb tömegeket megcélozni; ekkoriban már a templomokra is mint kerüendő bálványokra tekintett. A következő években Fox észak felé kezdett terjeszkedni, ami Moore szerint nagyban hozzájárult sikeréhez, az egyre burjánzó radikális csoportokat ott ugyanis még annyira sem lehetett ellenőrzés alatt tartani, mint Londonban, márpedig Fox és az őt kísérő, istentiszteleteket megzavaró, az utolsó idők megérkeztét hirdető vándorpredikátorok a polgárháborúval járó gazdasági nehézségektől elgyötört, a társadalmi különbségeket egyre radikálisabban megkérdőjelező új eszmékre igen fogékony hallgatóságra leltek. A mozgalom terjedésében nagyon nagy lépés volt a tehetősebb támogatók meggyőzése. Thomas Fell, a befolyásos vidéki nemes és felesége, Margaret támogatása kulcsfontosságú volt a kvékerek későbbi sikere szempontjából, hiszen nemcsak rezidenciájuk, Swarthmore Hall válhatott a terjeszkedés központjává, de Margaret Fell a korai kvékerek egyik meghatározó alakjává emelkedett, míg férje inkább a háttérből, befolyásán és anyagi támogatásán keresztül segítette a ügyüket; magát sosem vallotta kvékernek.

Az egyre aktívabb missziós tevékenységet komoly levelezés kísérte, a vezető alakok folyamatosan beszámoltak egymásnak a haladásukról. A levelekben Foxot eksztatikus rajongással szólítják meg, ez alól talán csak a később egy igen sokat vitatott per főszereplőjévé váló James Nayler volt kivétel, aki úgy tűnik, egyenrangú partnernek tekintette magát.⁹ A mi szempontunkból különösen fontos, hogy ekkoriban lett kvékerré az a William Caton is, aki később főleg a hollandiai és a németországi missziók kapcsán vált ismertté. 1652 végi levelekben már könyvek nyomtatásáról is szó van, 1653-ban pedig megjelennek az első kvékerellenes munkák is, mindez azonban még csak előszele a később kialakuló óriási viharnek. A következő évek a további terjeszkedésről szóltak, és George Fox volt az, aki Swarthmoorból tanácsadó levelekkel és kiadványok előkészítésével kimondatlanul

⁸ “When all my hopes in them and in all men were gone, so that I had nothing outwardly to help me, nor could I tell what to do, then, oh, then, I heard a voice which said, ‘There is one, even Christ Jesus, that can speak to thy condition’; and when I heard it, my heart did leap for joy.” Fox, *i. m.*, 32.

⁹ A Nayler-ügy (ld. később) mind a kvékerek korai történetének, mind a kvérekekről szóló szakirodalomnak igen kényes része, így elképzelhető, hogy valamelyes fenntartással kell kezelnünk a Moore által vázolt képet, hiszen abban Nayler koncepciózusan mint a Fox melletti másik önjelölt vezető jelenik meg.

bár, de központilag irányította a csoportot. Néhány éven belül szinte egész Angliát behálózta a mozgalom, a hihetetlen ütemben zajló terjedés a vezetőket is felkészületlenül érte, és részben talán az ebből fakadó feszültség vezetett a vízvázalasztó Nayler-ügy kipattanásához.

Bármily vázlatos is jelen ismertetőnk, James Nayler neve mellett nem lehet említés nélkül elmenni, hiszen egy sokat vitatott, a kvékerek megítélését gyakran károsan befolyásoló blaszfémia-per vádlottja, majd elítéltje lett 1656-ban. Miután Jézust imitálva egy kis csoport élén bevonult Bristolba, keményen megbüntették: megbillogozták, kiszúrták a nyelvét, megkorbácsolták, pellengerre állították, majd bezárták. Jellemző, hogy a kézikönyvként forgatott Chadwick-munka (*A reformáció*) kvékerekről szóló nyúlfarknyi fejezete is tartalmazza ezt az epizódot, ami azért nem túl szerencsés, mert az ügy ugyan valóban a vallási fanatizmus groteszk megnyilvánulásának tűnhet, ám a háttérben a Nayler és Fox közötti hatalmi harc éppúgy ott munkálkodhatott, mint a Parlament lassú ráébredése arra, hogy az eddigre több tízezer főre dagadt mozgalom kezd valós fenyegetéssé válni.¹⁰ Az mindenestre biztos, hogy a per folyományaként alapvetően megváltozott a kvékerek szervezettsége. Könyve általános bevezetőjében Adrian Davies úgy fogalmaz, hogy „A kvékerizmus hevessége az idő előre haladtával mérséklődött, és a változásnak igen korán megfigyelhetők a jelei.”¹¹ Az eredeti, minden tekintélyt és feljebbvalót elutasító, lázadó hozzáállástól idegen központosító törekvések első határozott jelei a Nayler-per sodrában jelentek meg.

Az erősebb irányítás több területen is megnyilvánult. A jól megszervezett missziós tevékenységről a későbbiekben még lesz szó, most csupán a nyomtatásra és a feljegyzések készítésére térünk ki röviden. Kvéker könyvek már az 1656-os krízis előtt is rendkívül nagy számban jelentek meg, éppen Naylert szokás a csoport szóvivőjének nevezni. Nem véletlen, hogy a nyomtatás és a korai kvékerizmus viszonyát vizsgáló Kate Peters is 1656-ig terjeszti ki vizsgálódását, ezután ugyanis a per következtében egy időre visszaesett a kiadás tempója, és Fox elkezdte ellenőrizni a kiadásra szánt műveket.¹² Peters szerint nagyobb figyelmet kellene szentelni a kérdésnek, nem is csak a kvékerek, hanem az angol polgárháború egésze szempontjából, hiszen ha csak a Barátok Társaságát (Society of Friends – a kvékerek gyakran használt másik neve) nézzük, ők négy év alatt 300 könyvet jelentettek meg, vagyis szinte hetente jött ki könyvük. A radikális eszmék terjesztésében elévülhetetlen érdemeket (és alighanem jelentős vagyont) szerzett Giles Calvert ugyan nem volt kvéker, ám a disszidentek gyűjtőhelyévé vált híres londoni (fekete sas cégérrel jelzett) műhelyében megjelenhettek a Barátok munkái, nővére, Martha Simmons pedig fontos korai kvéker író, Nayler egyik fő követője, egyesek szerint a Nayler-ügy egyik kirobbantója volt. A kvékerek mellett olyan szerzők munkái jöttek ki nála, mint Valentin Weigel, Jakob Böhme, vagy a kor-

¹⁰ Owen CHADWICK, *A reformáció*, ford. SZABÓ István, Bp., 2003, 232–233.

¹¹ Adrian DAVIES, *The Quakers in English Society*, Oxford, 2000, 6. “The temper of Quakerism did cool over time, and there are signs of the change early on.”

¹² Kate PETERS, *Print Culture and Early Quakers*, Cambridge, 2005.

társ angolok közül a leveller Gerrard Winstanley és az örült próféta, Theaurau-John Tany. A könyvkiadásán kívül anyagilag is segítette a kvékereket, a leveleik továbbításában is asszisztált, sőt azt a petíciót is aláírta, amelyet 1656-ban Nayler további büntetéseiért elengedéséért nyújtottak be. Szerteágazó földalatti tevékenysége miatt több alkalommal kellett állami kihallgatáson részt vennie; a börtönt is megjárta.¹³ A könyvnyomtatási tevékenység kapcsán figyelemre méltó adat – bár vizsgált szövegünkhöz csak érintőlegesen kapcsolódik –, hogy az 1650 és 1689 között állítólagosan megjelent majd' 4000 kvéker kiadvány 5,7%-át nők írták, ami bár nem tűnik soknak, de a korban jellemző kb. 1%-os értékhez képest kiugrónak számít.¹⁴

Külön kell szólnunk arról a jellegzetes kvéker szövegtípusról, amelynek egy konkrét példájából a jelen dolgozat tárgyát képező esetet, az Ausztria-Magyarországra látogató két kvéker, John Philly és William Moore történetét is ismerjük. Az 1664-ben nyomtatásban is megjelent műnek ugyanis már a tényleges szöveg előtt álló alcíme is igen sokatmondó:

An Account to William Caton and the rest of his fellow Prisoners, or to any of the True Christiane, of the remarkablest Sufferings and tryals, jeopardies and torments, which John, Philly and William Moore went through, in Hungaria and Austria, from the first moneth, Anno 1662. untill the seventh moneth 1663. Together with their deliverance.¹⁵

A később szinte műfajjelölővé váló *sufferings* kulcsszó jelentésében a szenvedés mellett az elszenvedést/tűrést is ki kell hangsúlyozni. A kvékerek ugyanis valóban radikális ellenállást fejtettek ki számos társadalmi intézmény ellen, például megtagadták a tized fizetését, valamint nem voltak hajlandók esküt tenni. A nem kvéker többségben az ilyen és hasonló megmozdulások időnként komoly indulatokat ébresztettek, így a csoportnak nem csak a felforgató eszmékre keménykező büntetésekkel reagáló magisztrátustól, de a tömegek spontán ellenakcióitól is tartania kellett. Fox azonban taktikus vezetőként hamar rájött, mi a megfelelő válasz a megtorlásokra, sőt, a megfontolt és egyre uniformizáltabb reakcióknak, valamint az ezeket kísérő propagandagépezetnek valószínűleg igen sokakat sikerült „meggyőzniük” (convince), ahogy az új követők sikeres megtérítését a kvékerek következetesen nevezték. A már a kezdetektől sokat üldözött kvékerek ugyanis türelemmel viselték szenvedéseiket, és ellenreakcióként hajlamosak voltak a vég-

¹³ Moore rövid említését Calvert ODNB-beli életrajzi szócikke alapján egészítettem ki, ld.: Ariel HESSAYON, *Calvert, Giles (bap. 1612, d. 1663) = Oxford Dictionary of National Biography*, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/39669>, hozzáférés: 2010. április 8.]

¹⁴ Catie GILL, *Women in the Seventeenth-Century Quaker Community. A literary Study of Political Identities, 1650–1700*, Aldershot, 2005, 1–2. Ugyanő ír Martha Simmonsnak a Nayler-ügyben betöltött szerepéről is, ld. 32–34.

¹⁵ A kiadvány címlapján szereplő cím: *Newes Out of the East, Of the common Enemy, who is yet in being in Hungaria and Austria. Or, A true Account Of Tryals and Sufferings, Jeopardies and Tortourings, which John Philly and William Moore passed through of late in the aforesaid Countries*, h.n. (London), 1664. Az alcím az első számozott oldalon szerepel.

ítélet közelségére hivatkozni (a korai kvékerizmus nem csak ebben a mozzanatban tetten érhető váradalmas jellege külön monográfia tárgyát képezi).¹⁶ A szenvedés lassanként a Krisztussal való azonosulás egyik elkerülhetetlen lépésévé vált a szemükben, a szorgosan feljegyzett eseteket ugyanakkor a saját igazuk bizonyítására és jogi meglátásaik bemutatására, valamint a nyilvánosság együttérzésének a felkeltésére is felhasználták.¹⁷ Ilyen feljegyzések már 1654-től készültek, és 1657-ből származik az a George Fox-levél, amelyből az alábbi, a szenvedések részletes rögzítését szorgalmazó részlet származik:

Mindama barátok, akik börtönbe záratnak, vagy az eskü megtagadásáért bírságot fizetni kényszerítettek, megyénként vezessenek jegyzéket a szenvedéseikről, és írják fel azok nevét, akik miatt a tized okán vagy az eskü megtagadásáért szenvedéssel sújtatnak. (...) És ha valakinek szenvednie kell eme dolgok miatt, vagy azért, mert valamely ámitásnak nem hajt főt, küldjétek fel az ilyen szenvedésekből egy példányt Londonba. (...) Ha pedig valakit megvernek vagy megsebeznek ... készítetek feljegyzéseket az ilyen dolgokról, és küldjétek el, ahogy már fent is mondtuk, két vagy három tanú által aláírva; hogy az igazság felemelkedhessen.¹⁸

Látható tehát, hogy a szenvedés valamelyest a kvéker identitás részévé vált, és pusztá panaszkodás helyett igyekeztek a maguk módszereivel, vagyis fegyverek nélkül felvenni a harcot üldözőik ellen, illetve próbáltak valamiféle előnyt is kovácsolni hányattatásaikból. Ez nagyfokú óvatosságra int bennünket, hiszen e dokumentumok szükségszerűen teleologikus szövegek, így alighanem egyetérthetünk Daviesszel, aki a kvékerek izoláltságát megkérdőjelező munkájában amellet érvel, hogy nem szabad fenntartások nélkül elfogadnunk azt az „ártatlanul szenvedő” képet, amelyet a társaság előszeretettel közvetített magáról.¹⁹ Nemcsak a szövegtípus, maga az üldöztetés mértéke is viták tárgyát képezi, nem mindenki tartja ugyanis helytállónak Davies tézisé, miszerint a kvékerek a korabeli társadalom valamelyest

¹⁶ Átfogóan a témáról ld. a meglehetősen személyes hangvételben, belső nézőpontból megírt, már hivatkozott kötetet: DANDELION, GWIN és PEAT, *i. m.* Fox korai pamfletjeinek apokaliptikus nyelvezetéről ld. David LOEWENSTEIN, *The War of the Lamb: George Fox and the Apocalyptic Discourse of Revolutionary Quakerism = The Emergence of Quaker Writing: Dissenting Literature in Seventeenth-Century England*, ed. Thomas N. CORNS, David LOEWENSTEIN, London, 1995, 25–41.

¹⁷ Moore külön fejezetben (12.) foglalkozik a kvéker szenvedések kérdésével, és szerinte 1657-re már a kvéker kiadványok jelentős részét ilyen apologetikus munkák tették ki. Moore, *i. m.*, 157.

¹⁸ “And all Friends that suffer imprisonment, or are fined for not swearing, keep a copy of your sufferings in every county, and the men’s names that cause you to suffer, for tithes, or for not swearing. (...) And as any are brought to suffer for these things, or for not bowing to any deceit whatsoever, let a true and a plain copy of such suffering be sent up to London. (...) And if any be beaten or wounded ... let copies of such things be taken, and sent as abovesaid, under the hands of two or three witnesses; that the truth may be exalted, and the power and life of God lived in.” Epistle nr. CXL. in George Fox, *A Collection of Many Select and Christian Epistles*, 2 vols., Phil.–New York, 1831, 1: 134–135.

¹⁹ “However, the image of Friends as suffering victims, which the Society liked to foster, ought not to be accepted without qualification.” Davies, *i. m.*, 169.

integrált részének tekinthetők, és az utókor megítélését hevesen torzítja a kvéker iratok egyoldalúan apologetikus jellege. John Miller szerint például egyáltalán nem támasztható alá tényekkel Davies azon állítása, hogy a „Barátok ellen irányuló nem hivatalos inzultusok az 1650-es éveket követően eltűnnek a szenvedéseket rögzítő könyvekből.”²⁰ Összességében talán leginkább Millerrel érthetünk egyet, aki szerint bár ezek a szövegek a tényeket illetően jobbra pontosak, nem várhatjuk el tőlük az üldözök motivációinak objektív vizsgálatát.²¹

A John Phillyről és William Moore-ról szóló levél (a továbbiakban: *Account*) tehát ebbe a szövegcsoporthoz tartozik, s az 1660-as évek hangsúlyváltásának köszönhető, hogy már külföldi misszió során elszenvedett „megpróbáltatásokról, szenvedésekről, veszélyekről és kínzásokról” szól.²² Az ambíciózusan terjeszkedő csoport misszionáriusai ugyanis már 1655 körül megjelentek Amerikában, és ugyanebben az évben a kontinentális terjeszkedés is megkezdődött.²³ Az első európai kvéker telepet ugyanis Hollandiában hozták létre, és ebben William Catonnek, az egyik első európai kvéker misszionáriusnak perdöntő jelentősége van. Ezzel máris közelebb kerültünk szövegünkhöz, hiszen William Caton neve az *Account* első néhány oldalán kétszer is látható. Egyrészt ő írta az olvasónak szóló kétoldalas ajánlást, majd neve, mint láttuk, az alcímben is előkerül. De ki is volt William Caton, és miért ilyen hangsúlyos az ő szerepe a szövegben?

Caton fontosságát a korai kvéker missziók, és különösen az amszterdami kvékerizmus szempontjából mi sem jelzi jobban, mint hogy a huszadik század elején a hollandiai kvékerizmus kezdeteiről írt monográfia szerzője, William Hull külön fejezetet szentel neki, s őt William Ames mellett az ottani misszió „magvetőjének” nevezi.²⁴ A Fellék háztartásában nevelősködő Caton 1652-ben találkozott Fox-szal, és 1653-ban már elkísérte néhány útjára, majd hamarosan ő is az igazság egyik – igen fiatal – hirdetőjévé („publisher of truth”) lett.²⁵ Megfordult Londonban is, ezután rövid látogatást tett Franciaországban, hogy aztán nem sokkal később Hol-

²⁰ “(...) informal actions taken against Friends such as beatings or being held in the stocks disappear from the sufferings books after the 1650s.” DAVIES, *i. m.*, 183–184. Miller további véleményeket is felsorakoztató kritikája: John MILLER, ‘A Suffering People’ – *English Quakers and their Neighbours*, Past and Present, 188(2005), 71–103, kül. 72–73.

²¹ MILLER, *i. m.*, 74.

²² Ld. *Account*, címlap. A levélre utaló hivatkozások oldalszámái az 1664-es kiadásra vonatkoznak.

²³ A missziókról lásd William C. BRAITHWAITE, *The Second Period of Quakerism*, London, 1919, 16. fejezet. Az amerikai missziókról ugyanebben a sorozatban külön kötet jelent meg. Az európai missziókról legújabban átfogóan – és a jelenség elméleti háttérére is koncentrálna – írt Sünne JUTERCZENKA, *Über Gott und die Welt: Endzeitvisionen, Reformdebatten und die europäische Quäkermission in der Frühen Neuzeit*, Göttingen, 2008.

²⁴ William I. HULL, *The Rise of Quakerism in Amsterdam, 1655–1665*, Swarthmore College, 1938 (Swarthmore College Monographs on Quaker History, 4.). A második fejezet egy Amestről és egy Catonról szóló alfejezetből áll, címe: *The Sowers*.

²⁵ Caton viszonylag részletes életrajza megtalálható a *Biographisches-Bibliographisches Kirchenlexikon* online változatában: http://www.kirchenlexikon.de/c/caton_w.shtml, hozzáférés dátuma: 2010. április 9.

landiában bukkanjon fel. Itt ugyan nyelvi nehézségek hátráltatták, ám néhány deportálást követően, miután Amesnek sikerült egy kvéker közösséget kialakítania Amszterdamban, 1657 és 1659 között igen aktívan vett részt a kvéker iratok fordításában, kiadásában és terjesztésében, bizonyos spekulációk szerint Margaret Fell egyik pamfletjét egy kiközösített zsidóval (Spinoza?) héberre is lefordította.²⁶ 1661-ben németországi misszióra ment, és ezzel már-már elérkezünk oda, ahol az *Account* kezdődik. Fox ugyanis 1660 végén már igen széles körű missziós vízióval rendelkezett: a pápa mellett írt a kínai császárnak, az osztrák uralkodóháznak, de még a törököknek is elküldte üzenetét. Terveiben Caton is szerephez jutott volna, ugyanis őt akarta megbízni a kelet felé való terjeszkedéssel – ő azonban kereken megmondta, hogy nem érez elhivatottságot egy ilyen útra.²⁷

John Philly azonban készséggel vállalkozott a misszióra, és hamarosan társat is talált a nyelveket is beszélő William Moore személyében – és valahol itt kezdődik az *Account*, ám a szöveg részletesebb ismertetése előtt célszerű röviden összefoglalni azt, amit a szerzőkről tudunk.²⁸ Ez sajnos egyáltalán nem sok, mind Moore, mind Philly a kevésbé ismert kvékerek közé tartozik. Braithwaite munkáiból annyi derül ki, hogy John Philly egy doveri, rajongásra hajlamos kvéker volt, aki „Elizabeth Adams előtt lovagolt, mikor az Canterbury városát próbálta felrázni, oly módon, hogy fényes nappal égő fáklyával a kezében lovagolt fel s alá a város utcáin.”²⁹ Minthogy a kettejük magyarországi és ausztriai kalandjait elbeszélő levelet nem Philly, hanem Moore írta, Philly-től csupán egy fennmaradt munkát ismerünk, a már címlapján is markánsan apokaliptikus hangvételű, *The Arrainment of Christendom* című könyvet.³⁰ Fontos adalék a jövőben elvégzendő, a két kvéker látogatását illető levéltári kutatásokhoz, hogy a mű 1971-es reprint kiadásában álló szerkesztői

²⁶ A Spinoza-ügyet ld. Nicholas McDowell, “Caton, William (1636–1665)” = *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Sept 2004; online edn, Oct 2006 [http://www.oxforddnb.com/view/article/4898, hozzáférés: 2010. április 9.] A szöveget 1987-ben sokat sejtető címmel ki is adták: *Spinoza’s earliest publication?: the Hebrew translation of Margaret Fell’s A loving salutation...* ed. Richard H. POPKIN, Michael A. SIGNER, Van Gorcum, 1987 (Philosophia Spinozae perennis, 7).

²⁷ William C. BRAITHWAITE, *The Beginnings of Quakerism*, London, 1912, 415.

²⁸ BRAITHWAITE, *The Second Period of Quakerism*, 216.

²⁹ BRAITHWAITE, *The Second Period of Quakerism*, 216, 1. lj. “John Philly was a Dover Friend, of enthusiastic temperament, who rode before Elizabeth Adams through Canterbury, when she stirred the city to uproar in the autumn of 1660, by riding up and down the streets at midday with a burning torch in her hand.”

³⁰ Némileg modernizált átírású részlet a könyv címlapjáról: “The arrangement of Christendom containing a revelation of the rise, growth & fullness of the great whore, man of sin or mystery of iniquity, with the consumption, ruin & utter destruction of the dragon’s, beast’s & false prophet’s power, with the waters on which the whore sits, & the sea out of which the beast arose in Christendom.” A szöveg már itt hemzseg a *Jelenések könyvére* történő utalásoktól, és a címlap persze a névazonosságot is kijátssza: “I John, the Servant of the most Holy God, the Former and Upholder of all things (...) The Living, Eternal and pure Power of God moved in me and revealed unto me that I should write and spread it among the Nations (...) to the end that all may be warned (...)” John PHILLY, *An Arrainment of Christendom*, 1664 (repr.: Menston, 1971), címlap.

megjegyzés szerint a mű egyik fennmaradt példányában az alábbi megjegyzés olvasható:

Ezt először egy Pottendorf nevű helyen írtam, Ausztriában, Bécs közelében, ahova a magyarországi Comorából [Komárom] vittek rabként. Ezután Hollandiában 1000 példányban kinyomtattam angol és német nyelven, s megérkezvén Rotterdamba, terjeszteni kezdtem a nemzetek között.³¹

További fontos adalék a fakszimilében szereplő utólagos megjegyzésből, hogy a könyvben alkalmazott furcsa, az írásképet a kiejtéshez közelítő írásmódot magyarázó korrektori előszót, mely "N. Y." aláírással van ellátva, a szerkesztők annak a John Durynek tulajdonítják, akit a tizenhetedik századi angol-magyar kapcsolattörténet igen jelentékeny névként jegyez, hiszen fontos diplomáciai feladatokat bonyolított le Erdély és Anglia között, miközben fáradhatatlanul dolgozott az összeurópai egységes protestantizmus ügyének előmozdításán.³² A vélhetően tehát az egységes protestantizmus propagátorának és a tizenhetedik századi millenarizmus fontos alakjának³³ a kezét is megjárta, külön elemzést igénylő munka a többi fejedelmek mellett mindenekelőtt I. Lipóthoz címezi figyelmeztetését:

Az Úr felzengő harsonája, mely eltökéltséggel és bizonyossággal szól Lipóthoz, a mostani római császárhoz, és a mostani római pápához, és minden királyhoz, herceghez, uralkodóhoz és kormányzóhoz, és mindazokhoz, kik tekintélyben alattuk állnak (...)³⁴

E könyv ismeretén és a fentiekben felsorolt adatokon kívül még annyi információnk van Phillyről, hogy miután visszatért a kontinensről, 1670-ben börtönbe zárták, mert engedély nélkül tanított iskolában, egy 1669-es levelében Stephen Crisp pedig azért kritizálja, mert álmodozásával és hazugságaival sokat ártott a németországi misszió ügyének, ráadásul most még Buckingham hercegének is írt

³¹ PHILLY, *An Arrainment of Christendom*, Note. "This was first written at a Place called Pottendorf near Viena in Austria, I being brought from Comora in Hungaria Prisoner to that place and was printed in Holland about a 1000 copies in the English and German Tongues and spread among the nations after my coming to Rotterdam."

³² Dury szerepére már Kvacala János felhívta a figyelmet: KVACALA János, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, Századok, 1892, 709–719; 793–810. Újabbán ld. KOLTAY Klára, *Tolnai Dalí János londoni éve*, Könyv és Könyvtár XX., Debrecen, 1998, 23–44; KOLTAY Klára, *Kérdések a Hartlib-kör és magyar munkatársaik együttműködése kapcsán*, Könyv és Könyvtár XXIV., Debrecen, 2002, 51–69.

³³ Dury millenarizmusáról sokan írtak, a klasszikus hozzáállást ld. például Richard R. POPKIN, *The End of the Career of a Great 17th Century Millenarian: John Dury*, Pietismus und Neuzeit, Bd. 14 (1988), 202–220. Dury kapcsán az apokaliptikus, illetve a millenarista eszmék megkülönböztetésének a szükségességére hívja fel a figyelmet, s így voltaképpen megkérdőjelezi Dury millenarizmusát Kenneth GIBSON, *John Dury's Apocalyptic Thought: A Reassessment*, Journal of Ecclesiastical History, 61.2(2010), 299–313.

³⁴ PHILLY, *An Arrainment of Christendom*, címlap. "Being the trumpet of the Lord sounded forth which giveth a most sure & certain sound to Leopold the present Roman Emperor, & to the present Pop of Rome, & to all Kings, Princes, Rulers & Governors, with all in Authority under them (...)"

valamit. Crisp itt valószínűleg a császár közeli bukását jósló próféciai miatt bírálta ilyen élesen őt – ezt a Pfalzon keresztül vezető visszaúton fogalmazta meg Philly, amikor a kriegsheimiek sérelmei ügyében írt levelet a választófejedelemnek.³⁵ Bár csak morzsalékadatokról van szó, ezek alapján nem csodálkozhatunk, amikor Braithwaite azt írja Phillyről, hogy „mint az az üzenetet a kontinensre vivő kvéker entuziaszták körében gyakran előfordult, lobbanékony természete és szenvedései megrendítették ítélőképességét.” Sajnos az *Account* voltaképpeni írójáról, William Moore-ról még kevesebb adatunk van, róla a hatalmas anyagot mozgató Braithwaite sem mond mást, mint hogy skót, nyelveket tudó kvéker volt; ezen kívül még annyit tudni róla, hogy 1698-ban Hollandiában tevékenykedett.³⁶

Rátérve immár a szövegre, annak bevezető részében azt olvashatjuk, hogy „1662. I. hónapjában (melyet márciusnak neveznek), a 29. napon, mi, John Philly és William Moore, az Úr iránti szeretettől általad túlcsoordítva és ettől új erőre kapva, búcsút vettünk tőled és többi kedves barátunktól Németországban.”³⁷ Ez a búcsú valószínűleg azon németországi misszió során történt, amelyre 1661 októberében indult el Caton és Ames, és amelynek során tárgyalásokat folytattak Heidelbergben (Károly Lajos választófejedelemmel), Frankfurtban és Wormsban is.³⁸ Caton visszatért Amszterdamba, Philly és Moore pedig alighanem ment tovább Magyarország irányába. Valamiféle előzetes tervek szerint haladtak, és két hét múlva megérkeztek az általuk „*Cutshort*” névvel illetett, Pozsonytól egynapi járásra lévő helységbe. Itt mindjárt találtak is egy befogadó felekezetet, amelyet ők „Hottersche Brethrennek” hívnak, nyilvánvalóan a hutteritákra utalva. A levél írója, Moore, fontosnak tartja, hogy ezen a ponton zárójeles magyarázatot helyezzen el:

Tudd meg, hogy ezek olyasféle baptisták voltak, akik különböztek a többitől, ugyanis javaik közösen voltak, nem tettek esküt, nem harcoltak testi fegyverekkel, s százával egy családként éltek.³⁹

Nagyon valószínű, hogy nem véletlen került éppen anabaptisták közé a két kvéker, de sajnos nem adnak meg konkrét forrásokat, arról viszont tudunk, hogy az itteni anabaptisták iránt mutatkozott érdeklődés a korabeli Angliában – a nagy

³⁵ JUTERCZENKA, *i. m.*, 59–60, 110–111. Ugyanerről ld. továbbá: Wilhelm HUBBEN, *Die Quäker in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig, 1929, 65–67.

³⁶ A Phillyvel kapcsolatos információk forrása a fentiekén kívül: BRAITHWAITE, *The Second Period of Quakerism*, 216, 1. lábjegyzet A törmelékadat, mely szerint Moore 1698-ban Hollandiában ténykedett, Juterczenkánál bukkan fel: JUTERCZENKA, *i. m.*, 205.

³⁷ “The 29. of the I moneth (called March) 1662. John Philly & William Moore being refreshed with the overflowing of the streames of the love of God through thee, we took our leave of thee and the rest of our dear friends in Germany”, *Account*, 1. A levél ismertetése során csak a szó szerinti idézeteket látom el hivatkozással.

³⁸ BRAITHWAITE, *The Beginnings of Quakerism*, 414.

³⁹ “Note they were a kind of Baptists which differed from others, in having their goods common, neither would they swear, nor fight with carnal weapon; and lived by hundreds together as one Family”, *Account*, 1.

tudásközvetítő Samuel Hartlib levelei között szerepel olyan, amelyben Comenius veje, Peter Figulus számol be azokról az érdekességekről, melyeket egy korábban a sárospataki morva testvéreknél tett látogatása során figyelt meg.⁴⁰ Az egyik ilyen levelében száz-kétszázra vagy még többre teszi az itt élő családok számát, és bemutatja vagyonközösségen alapuló életmódjukat, társadalmi berendezkedésüket, vallásgyakorlási és oktatási szokásaikat. Egy másik levelében pedig másik útvjáról beszél, amelynek során beszélt is velük – kiemeli a fegyelem iránti odaadásukat, és hasonló keresztény társaságok létrehozására buzdít. Hartlib levele 1659-es, látható tehát, hogy már évekkel a két kvéker látogatása előtt ismeretes volt a magyarországi anabaptizmus Angliában, és bár a kvékerekkel szemben a Hartlib-kör meglehetősen szkeptikus, ha nem ellenséges volt, közvetett módon akár még a Figulus-levelek is szolgálhattak forrásul.

Hogy konkrétan Sárospatakról hallottak-e már korábban, az kérdéses, a levélben ugyanis azt olvashatjuk, hogy néhány jól sikerült szertartást követően szereznek tudomást a közösség tagjaitól hasonló családokról, akik közül az egyik a 300 mérföldre lévő városban, Sárospatakon („Pattock”) található.⁴¹ Elképzelhető tehát, hogy a pataki, igen híres telepről nem volt korábban tudomásuk, persze csak akkor, ha készpénznek vesszük a szövegben szereplő állításokat. Első állomásukon még egy fontos eseményről számolnak be: könyveket osztanak szét a közösség tagjai között. Moore ugyan hallgatna a hosszú és veszélyes úttól őket óvó közösségre, Philly azonban nagyon eltökélt, és mivel Moore állítása szerint – Phillyvel ellentétben – bírja az itteniek nyelvét (ez alighanem a németre vonatkozott), nem akarja magára hagyni társát. El is indulnak tehát Pozsonyból Komárom („Comora”) irányába, s kisvártatva megszállnak egy magyarnál, majd egy diák közvetítésével beszélgetnek a vallásról. A beszélgetés részleteit sajnos elhallgatja a levélíró, így csak azt tudjuk meg, hogy véleményük igencsak eltérő volt.⁴²

Nem sokkal később Moore megpróbál átkelni a folyón (a hajósok rendre megtagadják a fuvart) néhány könyvvel a hóna alatt, tudomása szerint ugyanis a túlparton sok holland van, és néhány honfitárssal is remél találkozni. A kérdezősködés során Moore nem jár sikerrel, honfitársak helyett Fusch kapitány katonáiba ütközik. Megnézik a nála lévő könyvet, amely Fox rövidke, provokatív című munkája, a *Paper sent forth into the World to shew the Grounds and Reasons why we denied*

⁴⁰ *The Diary and Correspondence of Dr. John Worthington, ed. J. CROSSLEY. Vol. I. (Chetham Society Vol. XIII: Manchester, 1847), 140–158. Itt Hartlib idézi az említett leveleket.*

⁴¹ *Account, 1.* “When we had had some pretty good Service among them, we got the names of some more of their Families, and one of them was 300 miles farther, at a City called Pattock, in upper Hungaria, but some of them would have dissuaded us from going any farther, but rather only to, have visited the Families thereabouts, which I could have been free unto, but John was pressed to go forwards, and I had not freedom to leave him, he not having their Language, which I had.”

⁴² *Account, 2.* “(...) we entred into a Discourse about Religion, and when we parted, he said, He wished us well, though there was a vast Difference in our Judgment, &c.”

the Priests of the World.⁴³ Talán ezen megütközve úgy döntenek, hogy a kapitány elé viszik Moore-t, aki mindjárt azt kérdezi meg (alighanem a teljes címben magyarázattal együtt szereplő szóból kiindulva), hogy kvéker-e. Az igenlő válasza dühkitörés a reakció, a kapitány felkeléseket szító ifjú Husznak nevezi Moore-t, és átvizsgálhatja katonáival levelek után kutatva.⁴⁴ Moore információi alapján hamarosan Phillyt is begyűjtik, majd külön-külön börtönökbe („Dutch Prison called the Stock-house”, „Hungarian Vault”) zárják őket, nem túl vendégszerető körülmények közé. A következő napon az „Inquisitor” névvel illetett vizsgálóbíró kérdezi ki őket útjukról: honnan jöttek, hova mentek, kinek a megbízásából. A könyvek behozatalát a bíró főbenjáró bűnnek nevezi, amely akár Moore életébe is kerülhet, és bár az ügy kapcsán kihallgatott katonák vallomásaiban mutatkozik némi ellentmondás, ami kapóra jöhetne, a szövegben többször is említett, ilyen könyvek elleni katolikus törvények miatt a kvékerok nem szabadulhatnak könnyűszerrel, sőt.⁴⁵ E könyvek közül azonosítható címmel még egy van megemlítve, egy 1654-es, Fox által írt, a befelé fordulásra és Isten hangjának a meghallására buzdító, ehhez útmutatást nyújtó, néhány oldalas munka.⁴⁶ A könyvek iránt láthatóan felfokozottan érdeklődő kikérdezők el is olvastatják az egyik Fox-művet egy pappal, és annak alapján kisebb hitvitát rendeznek, ahol több fontos kérdés is elhangzik (például a szakramentumokkal kapcsolatban), ám magukat a kérdéseket és a rájuk adott válaszokat a szöveg elhallgatja – konkrétumokat tehát nemigen tudunk meg, és hasonló tendencia folyamatosan tetten érhető a szövegben.⁴⁷

Esetenként azért arról is értesülünk, hogy bizonyos kérdésekben meg sikerül győzni a kihallgató katolikusokat, például amikor azt magyarázza meg Moore, hogy lelkiismerete nem nyugodhatna, ha, engedve kérésüknek, katolikussá lenne. Az ilyen önreprezentáló részek mellett meglehetősen sok adat vagy adatfoslány is szerepel a szövegben, a dátumok viszonylag pontosan meg vannak adva, és sokszor történik hivatkozás törvényekre, rendeletekre is. Ez utóbbiak közül talán az alábbi a legérdekesebb:

⁴³ A levélben némileg eltérő címmel hivatkozott szöveg minden bizonnyal ez: George Fox, *A paper sent forth into the world from them that are scornfully called Quakers (...)*, London: 1654, Wing F1872, British Library E.731[20]. A könyvek azonosítását az *Early English Books Online* adatbázisa alapján végeztem el.

⁴⁴ *Account*, 3. “(...) when I came before him, he asked for the Book, and looking on it, asked, If I was a Quaker? I said, Yea, and he being in a Rage said, These Rogues shew no Respect, and said, I was a young Hus come forth to seduce People, and make Uproars, &c. and he caused the Soldiers to pull off my Cloaths, and search me for Letters (...)”

⁴⁵ *Account*, 4. “I was examined concerning, the Books, and told it was a Capital Crime, and it would cost me my Life. (...)Then he opened a Book of the corrupt popish Laws, and read therein, how that such Persons as do carry such Books and Papers are to be rack’d, &c.”

⁴⁶ George Fox, *To all that would know the way to the kingdom (...)*, London, 1654, Wing F1943. Később további kiadások követték, a levél szerint Amszterdamban nyomtatott változat valószínűleg későbbi. Jellemző, hogy a British Library E.732.(8.) jelzetű példányában a címlap „kingdom” szava alatt a kézzel beírt „of Satan” felirat szerepel.

⁴⁷ *Account*, 6. „The Inquisitor asked me further concerning the Sacraments etc. (...) and more words passed between us, which would be now too long to relate.”

Mi, Lipót etc., Császár etc., értesülvén a két elfogott személyről, John Phillyről és William Moore-ról, kiket a határmenti helyőrségeinken találtak, azt óhajtjuk, hogy kivallatással tudassék meg szándékuk. És ekkor a bakó parancsokra hüvelykzoritót erősített az ujjamra, s így szólt: „Beszélj!”⁴⁸

A levélben idézetként feltüntetett szöveg arra utal, hogy az eset híre egészen a császárig jutott, levéltári kutatások tehát alighanem további adatokat tudnának szolgáltatni az ügy megismeréséhez, ami már csak azért is hasznos lenne, mert akkor a másik félt is meghallgathatnánk. Addig is csak a nem túl bőven kifejtett kérdések és válaszok alapján tájékozódhatunk, amikből a szövegnek ezen a pontján még egészen sok található. A kérdések tanúsága szerint (miért jöttek, miért írták fel a helyőrségek és más helyek neveit, miért akartak átkelni a folyón stb.) továbbra is kémként kezelik Moore-t, és társáról is faggatják. Vallomása szerint Philly földműves és malátakészítő volt, és csak Amszterdamban ismerkedtek meg.⁴⁹

A részletesen leírt kivallatások közepette a kvékerek ugyan a közösség vezetői által sugalmazott türelmet gyakorolják, ez azonban nem jelenti azt, hogy teljes rezignációval beletörödnének a sorsukba. Egyrészt folyamatosan kérdőre vonják kínzóikat (kérdés formájában elhangzik a kvékerek egyik, Luk. 6:31-ből származó kulcsmondata is: „Úgy bántok most velünk, amint szeretnétek, hogy veletek bánjanak?”), másrészt hol a börtönből kikiabálva, hol rendre elfogott levelekben próbálnak segítséget kérni a „kormányzótól”. Annyit sikerül elérniük, hogy dolgozhatnak kicsit a szabadban, s mint kiderül, itt még segítő lutheránusokkal és kálvinistákkal is találkoznak. Nem sokkal később ez a bizonyos „kormányzó” is tudomást szerez a levelekről, így némileg javul a helyzetük, ám következetes kérlelhetetlen nem mindig könnyíti meg a dolgukat – egy érkező nagyobb küldöttség előtt sem veszik le a kalapjukat. Ebben a bizottságban mindenesetre akad egy „főkormányzó”, aki toleránsabbnak tűnik a többiekénél, és miután körmönfontan megfogalmazott válaszaikkal valamelyest meggyőzik arról, hogy nem akarnak mindenkiket megtéríteni, arra utasítják őket, hogy szerezzenek valamiféle igazolásokat.⁵⁰

Nem sokkal később meghallgatásra mehetnek Nádasdy Ferenc országbíró elé, és bár még rengeteg megpróbáltatás vár a két kvékerre, megjelennek az első reménysugarak is. A Nádasdyval lefolytatott beszélgetésből konkrétumokat sajnos nem ismerünk meg, csak az derül ki, hogy Nádasdy feleségével is beszélnek, és hogy egy – csak három vallást engedélyező – törvényre hivatkozva akarják elítélni őket. Papok segítségével próbálják rábírní a két kvékert az áttérésre, majd a kudarcot követően egy Bécs melletti börtönbe szállítják őket, ahol újabb könyörtelen kínzá-

⁴⁸ *Account*, 6. “Then he read a few Lines to this Purpose, We Leopoldus, &c. Emperor, &c. having understood of two impeached Persons, John Philly and William Moore, found by our Frontier Garrisons, our desire is they should be racked to know their Intent. And then the Hangman according to Order, put on an Iron Screw hard on my Thumbs, and bid me Tell out.” Itt az idézet miatt kivételesen megtartottam az eredeti tipográfiát.

⁴⁹ *Account*, 7.

⁵⁰ *Account*, 8–11.

sokkal, sértésekkel és fenyegetésekkel igyekeznek megtörni a két idegent. A lélek azonban nem hagyja el őket, sőt, isteni üzenet érkezik:

Egyszer egy padon ülve merengtem, és arra gondoltam, „Istenem, segíts nekem, mi lesz ennek a vége?” Tényleg hatalmukban lesz megölniük minket itt, ahol alig tudna róla valaki, itt ugyanis nincs más szekta – mint Komáromban és Pozsonyban –, akik szemtanúk lehetnének. És akkor lelkem befelé fordult, és akár ha aludtam volna, egyszer csak mintha fehér ruhába öltözött férfit pillantanék meg egy fehér lovon, aki lóhalálában siet felém, mintha megmentésemre rohanna. És akkor felnéztem, és nagyon megvigasztalódtam, mert úgy véltem, ez az Úrtól jött bátorításomra, hogy ne csüggedjek annyira.⁵¹

Az idézett szövegrész a levél fordulópontja, és bár még meglehetősen sok, naturalisztikus részletességgel leírt megpróbáltatás vár a két barátra, végre az első igazán segítőkész emberrel is találkozhatnak – Adam Bien személyében. Adam Bien neve Katona Imre magyarországi anabaptistákkal foglalkozó könyvében is előkerül, a monográfia nemzetközi hírrel rendelkező anabaptista orvosként említi őt, aki Katona szerint (a kvéker-ügyben betöltött) fontos szerepét is nagy befolyásának köszönhetné.⁵² Tény, hogy a helyzetükben eddig kevés javulást tapasztaló kvékerek sorsa megfordul Nádasy emberének köszönhetően, sőt, Bien nézeteiben is elég közel kerül hozzájuk, a zavaros megfogalmazású szöveg mintha arra is utalna, hogy Bien a kvékerektől tanult dolgokat a már fiatalkorában is kritizált anabaptista tanok fölé helyezi; még a kuleszó – „convinced” – is elhangzik.⁵³

Alighanem az ő hathatós közbenjárásának köszönhető, hogy bár némely viszonytagos beszélgetésen-kihallgatáson (például az angliai szektaproblémákról beszámoló, a kvékerekkel nem túl barátságos bécsi angol emberrel, vagy egy bizonyos Valentin atyával, aki szerint le kell fejezni őket, hiszen ha Lutherral is ezt tették volna, most nem lenne annyi lutheránus és eretnek) még részt kell venniük a szenvedőknek, ám miután a hollandiai hittársaktól megérkeznek a kért igazolások – sőt, állítólag valamilyen királyi proklamáció is –, már nem sokat kell vár-

⁵¹ *Account*, 13–4. “I was upon a time sitting musing on a Bench and thinking, Lord help us, and that will be the End of this? and whether they shall have Power to murder us here, where few may know of it, for in this Place are no other Sects to be Witnesses, as at Comora and Presburg, and then my Mind was turned inwards, and I was as if I had slept; and on a sudden, it was as if I had seen a Man all clothed in White, sitting on a Milk white Horse, coming riding in Post Haste to me wards, as if he were hastening to rescue me, then I looked up and was pretty much comforted, thinking it was from the Lord to encourage me, lest I should be too much cast down.”

⁵² KATONA Imre, *Habánok Magyarországon*, Bp., 2001, 32. Az sajnós nem derül ki, hogy Katona milyen forrás alapján hivatkozik az esetre.

⁵³ *Account*, 14. “(...) the Witness of God was reached in him [in the Barber], which had stirred much in him in the time of his Youth, by which he was stirred up to declare, against the Darkness and Deadness of the Brethren’s Forms before mentioned, among whom he had been educated, neither could he be well satisfied in himself, until he came to see me, and after some Discourse with us, was yet more convinced (...)”

niuk a szabadulásra.⁵⁴ A körülmények javulását mi sem jelzi jobban, mint hogy már Bien házába is bejárásuk lesz, sőt, itt újra találkoznak anabaptistákkal, akik éppen ekkoriban kapnak figyelmeztetést a rájuk váró nagy katasztrófákról, és a retrospekcióból kilépő levélíró arról is beszámol, hogy ez azóta be is következett, és kilenc családból mindössze egy maradt meg, és vagy kétszáz embert bebörtönöztek vagy lemészároltak.⁵⁵ Egy váratlan fordulat még bekövetkezik a megoldás előtt: Moore-t alattomban elhurcolják egy távoli, épülő kolostorhoz, ahol ismét kemény bántalmazásoknak és kihallgatásoknak vetik őt alá, azzal a céllal, hogy bizonyítsák: számos lelket megrontott. Végül azonban innen is sikerül megszabadulnia, és bár további válogatott kínzásokon kell átesnie, végül mégiscsak megmenekül. Érdekes módon nem diplomáciai okokra hivatkozva engedik szabadon, hanem azért, mert nincs elég hely a börtönökben, illetve mert egy új rendelet szerint az ország minden keresztény rabját szabadon kell engedni az országban tomboló háborúk miatt.⁵⁶

Biennek köszönhetően némi pénzt is kap Moore a visszaútra, magáról az útról azonban már csak igen röviden, a főbb állomások megemlékezésével számol be: Pinkfield, Steiermark, Graz, Nyugat-Ausztria, Heidelberg, Mannheim, majd végül „Criesheim” (Kriegsheim), ahol végre ismét Barátok között lehet. A szöveghez csatoltak még egy Adam Bientől kapott, John Philly sorsáról beszámoló levelet is, mely szerint Philly szeptemberben indult el hazafelé. Bien az otthoni szörnyű háborús állapotokról is beszámol, mint mondja, „hol törökök, hol tatárok, hol mások miatt vagyunk napi veszélyben”, sőt, azt mondja, hogy a következő nyáron átmenetileg ő is oda szeretne menni, ahol ők vannak, ha ott nincs háború.⁵⁷

A jövőben elvégzendő levéltári kutatások talán feltárhatják a szövegben említett hivatalos dokumentumoknak legalább egy részét, aminek köszönhetően alighanem újabb fontos adalékokat tudhatnánk meg a jelen dolgozatban csak egy igen egyoldalú forrásból ismertetett esetről. Záró megjegyzéseimet azonban ilyen, a másik féltől származó dokumentumok hiányában egyelőre kizárólag a levélre és a kvé-

⁵⁴ *Account*, 14–15. “(...) we having writ, according to Order for Certificates, which in due time came to Hand from Friends in Holland, and they were [278] of good Service, with the King’s Proclamation for setting Friends at Liberty (...)”

⁵⁵ *Account*, 15. “(...) and sometimes we did go to his House, and had I sometimes Opportunity to speak with some of the aforementioned Brethren, who were warned of that sore Desolation, which is since come upon many of them, for of nine Families of them, there is but one remaining and the rest were burned, with the Value of many Thousands in [279] them, and above two hundred of the Men were slain and taken Captive.”

⁵⁶ *Account*, 19. “And about that Time I was told by the Secretary and others, how that the Emperor, (by reason of the hot Wars that were in the Country) had given Order to set all the Christian Prisoners at Liberty, so that it was thought they could not detain us much longer.”

⁵⁷ *Account*, 20. “(...) we are daily in jeopardy, either of the Turks, Tartarians, or others. (...) therefore I do purpose (God willing) to endeavour to get into them parts where thou art the next Summer, if it be free from war there, there to remain for a season.”

kerekkel kapcsolatos források meglátásaira alapozhatom. Ezek alapján a következőket tartom fontosnak kiemelni.

Bár mint láttuk, az 1660-as évekre a kvékerizmus már elindult az intézményesülés és a valamelyes központosítás felé, a magyarországi misszió létrejöttéhez kétségtelenül hozzájárult az abban résztvevők rajongó hajlama is. A kvékerekkel bizony Németországban sem bántak túl jól, és egy Ausztria és Magyarország területét érintő missziótól nem sok jót lehetett remélni. Mégis úgy gondolom, hogy az entuziaszta Barátok látogatása mögött egy komoly missziós hálózat céltudatos terjeszkedési kísérlete áll – a téma monográfiusa, Juterczenka értékelése szerint a kvékerek európai missziós tevékenysége a kor egyik legnagyobb szabású, küldetéstudattól fűtött, mégis zátonyra futó propagandaakciója volt.⁵⁸ A mozgalmat Angliából irányító Fox ekkoriban a legkülönbözőbb uralkodóknak küldte el térítő szándékú leveleit, és mint a tárgyalt szöveg is bizonyítja, könyveit is eljuttatta külföldre. Levelet írt többek között a spanyol és a francia királynak, a pápának, Málta magisztrátusának, a törököknek, de még a kínai császárnak is, nem maradhatott ki az osztrák uralkodó sem.⁵⁹ A neki és alattvalóinak címzett, ismétlésekben gazdag levél szinte sistereg a Jelenések Könyvén alapuló, kissé zavarosnak tűnő apokaliptikus fenyegetésektől, majd víziója ismertetését követően Fox azzal küldi körbe a levelet Pfalzba, Hollandiába és Magyarországra, hogy „az Úrnak kiválasztott királyi magvai vannak ezeken a vidékeken, amelyeket össze kell gyűjteni.”⁶⁰ Úgy tűnik, hogy Fox kontinenst járó emberei, amellet, hogy persze mindenk fölött az igazságot hirdették („publishers of truth”) szerte-széjjel, mégiscsak egyféle tagborzó-könyvterjesztő tevékenységet végeztek Európában. Minden bizonnyal magyarországi útjuk is ilyen célokat szolgált volna, s tulajdonképpen a nehéz helyzetbe kerülő magyarországi anabaptisták egy része valóban jobban járt volna, ha – mint ahogy azt, ha csak ideiglenesen is, de Adam Bien is tervezte – csatlakozik az ekkorra már tömegessége miatt kiirthatatlan mozgalomhoz. Ez a fajta emberhalászati kísérlet kétségtelenül sikerrel kecsegtetett, hiszen az újrakeresztelkedőkkel való elvrokonság egyáltalán nem volt abszurd gondolat, az angol kortársak szemé-

⁵⁸ „Die Geschichte der kontinentaleuropäischen Quäkermission im 17. und frühen 18. Jahrhundert ist die einer großangelegten, mit Sendungsbewußtsein und Verve geführten, überdies teuren und letztlich gescheiterten Werbekampagne.” JUTERCZENKA, *i. m.*, 11.

⁵⁹ BRAITHWAITE, *The Second Period of Quakerism*, 215–216.

⁶⁰ “The Lord has an elect royal seed to be gathered in those parts.” Marcus T.C. GOULD, Isaac T. HOPPER kiad., *Works of George Fox*, vol. 4., Philadelphia, 1831, 225–232. Elektronikus változata a következő, tömördek kvéker forrást tartalmazó gyűjteményen keresztül érhető el: *Digital Quaker Collection Electronic Edition*, <http://esr.earlham.edu/dqc/>. A levél valószínűleg 1661-ből származik, ld. BRAITHWAITE, *The Beginnings of Quakerism*, 429.

ben is az anabaptizmus volt a korabeli szekta-probléma ős oka.⁶¹ Akárhogy is, nem a megfelelő pillanatban jöttek, így az úton szerzett szörnyű tapasztalatokat csak példázat formájában tudták felhasználni – mint ilyen, a szöveg viszonylag népszerű lett, bekerült Joseph Besse monumentális, a kvékerek szenvedéseit összefoglaló 18. századi munkájába, majd ilyen-olyan változataiban még a 19. században is többször felbukkant különféle újrakiadásokban és történeti munkákban.⁶²

Csaba Maczelka

THE EARLY QUAKERS AND HUNGARY. A LETTER IN CONTEXT

This paper provides an introduction to a curious case of religious contact between England and Hungary in the 17th century. After certain changes in the domestic setting, English Quakers launched a fervent (and in many cases apparently irrational) missionary campaign to foreign lands. In the New World, such efforts were rather successful. Dutch and German missions could also yield some – at least temporary – results. However, more opposition was to be encountered in contemporary Hungary, as the case of John Philly and William Moore will show. The two minor Quaker figures set out on a missionary journey to Hungary in 1662. The journey had a miserable end: the two Friends were put to prison, and they were questioned and tortured for months. Their suffering is retold in an epistle addressed to a major figure of the Dutch Quaker mission, and provides important, yet naturally biased insight into their treatment. The paper aims to provide a basic context for this letter, and to highlight some problems for future research.

⁶¹ Robert Baillie már 1647-ben, amikor a kvékerizmus még legfeljebb ha gyerekcipőben járt, ilyen címmel adta ki a szektaproblémára figyelmeztető könyvét: *Anabaptism, the true fountaine of Independency, Brownisme, Antinomy, Familisme, and the most of the other errours, which for the time doe trouble the Church of England, unsealed. Also the questions of paedobaptisme and dipping handled from Scripture. In a second part of the Disswasive from the errors of the time*, London, 1647, Wing B452A.

⁶² Joseph BESSE, *A collection of the sufferings of the people called Quakers...* 2 vols., London, 1753, vol. 2., 420–432. További kiadások: *Narratives of the Sufferings of Richard Seller, a Member of the Religious Society of Friends, in Support of Their Testimony Against War: and of William Moore and John Philly, Members of the Same Society, in the Inquisition of Hungary*, Philadelphia, 1832, 12–26 (teljes szöveg); *The Friends Library Comprising Journals, Doctrinal Treatises, and Other Writings*, ed. William EVANS, Thomas EVANS, Philadelphia, 1840, vol. IV., 469–479 (személyes hangvételű, részletes összegzés); Samuel M. JANNEY, *History of the Religious Society of Friends, from its Rise to the Year 1828*, 4 vols., Philadelphia, 1861, vol. II., 69–75 (az események részletes összefoglalása).